

Recepce šachového traktátu Paulina z Benátek v pozdně středověkých Čechách

VÁCLAV ŽŮREK

Při výzkumu bohemikálních rukopisů šachového traktátu *Liber de moribus hominum et officiis nobilium sive super ludum scaccorum* lombardského dominikána Jakuba z Cessole jsem připadl také na odborné obci známý, bohatě iluminovaný madridský rukopis, jenž je spojován se dvorem Václava IV. a podle tradovaného výkladu obsahuje právě nejrozšířenější šachový spis středověku. Po letném prostudování faksimile jsem ovšem byl nucen opravit tento názor a konstatovat, že rukopis sice také obsahuje spis o hře šachové, nicméně jde o jiný, mnohem kratší a obsahově mírně odlišný text.¹

Jedná se o stručný šachový traktát, jehož autorem je minorita Paulin z Benátek (Paulinus Venetus či též Paulinus Minorita; kolem 1270–1344) a který se s výjimkou právě tohoto výpravného rukopisu nachází výhradně v kodexech obsahujících Paulinovo historiografické dílo spolu s dalšími jeho drobnějšími texty.² Záměna Paulinova textu s dílem Jakuba z Cessole je snadná, neboť oba texty bývají v rukopisech – a přirozeně také ve středověkých i v moderních katalogích – uvedeny

1) Faksimile rukopisu Španělské národní knihovny (Madrid, Biblioteca Nacional de España, sign. Vitr. 25–26) byla otištěna v knize *Tractatus de ludo scacorum. Edición facsimil*, ed. Luis VÁZQUEZ DE PARGA, Madrid 1970; v digitální podobě je k dispozici online z <http://bdh.bne.es/bnearch/detalle/bdh0000042193> [cit. 2019-11-03]. K tomu srov. nově připravenou edici díla v publikaci *Paolino da Venezia, Tractatus de ludo scachorum*, ed. Roberto PESCE, Venezia 2018, s. 116–157. R. Pesce nesprávně označuje rukopis za uložený v Toledu, kde byl skutečně ještě v 19. století součástí tamní knihovny.

2) K Paulinovu životu přehledně Alberto GHINATO, *Fra Paolino da Venezia, O. F. M., vescovo di Pozzuoli († 1344)*, Roma 1951 (= *Studi e testi francescani* 1); *Paolino da Venezia, Tractatus de ludo scachorum*, s. 25–47.

pod stručným titulem (*Liber de ludo scachorum*).³ Jelikož jde o spis, jenž vznikl v odlišném kulturním okruhu, ale větší ohlas našel v rámci šíření Evropou právě v lucemburských Čechách, bude namísto nejprve představit autora a zasadit jej do historického kontextu. Poté pojednám o Paulinově literárním díle a bližší pozornost budu věnovat právě šachovému traktátu a jeho rukopisnému dochování.

Paulin v mládí (nejpozději v roce 1293) vstoupil do řádu menších bratří, kde získal základní vzdělání. Po studiích se stal lektorem na řádovém učení v Benátkách s přestávkou v letech 1305–1307, kdy působil jako inkvizitor v marce Treviso. Jeho kariéra v této funkci byla zřejmě ukončena i vzhledem ke kritice Paulinova rozmařilého života – prý si pořizoval drahé oblečení a vůbec vedl nákladný život.⁴ Někdy v době svého působení v Benátkách, nejspíš v roce 1313, sepsal v místním dialektu spis *Il rettore* („Vládce“), knížecí zrcadlo inspirované spisem Jiljího Římského *De regimine principum*.⁵ Paulin jej vytvořil pro Marina Badoera, místodržícího na Krétě v letech 1313–1315, jenž užíval titulární hodnost *dux Cretae*.⁶

Po letech působení v Benátkách získal Paulin možnost seznámit se s dalšími významnými kulturními centry jižní Evropy. V letech 1315–1316 byl vyslancem Benátské republiky na neapolském dvoře krále Roberta z Anjou, v roce 1321 pak vstoupil do služeb papežské penitenciárie. Za pontifikátu tehdejšího papeže Jana XXII. se Paulin stal vyslancem Apoštolského stolce nejprve v jemu dobře známých Benátkách a později opět na dvoře neapolského krále Roberta. Pravděpodobně jako odměnu za své služby papežské kurii byl roku 1324 jmenován biskupem ve městě Pozzuoli v těsném sousedství Neapole, kde sídlil Paulinovi nakloněný král Robert. Na anjouovském dvoře byl poté biskup častým hostem, jak prozrazuje oslovení *consiliaris, familiaris et fidelis*, kterým byl od krále častován. Posledních dvacet let svého života na italském jihu věnoval Paulin dokončování svého rozsáhlého, opakovaně přepracovávaného historiografického díla, v němž se snažil sepsat univerzální dějiny světa. Paulinus Venetus zemřel roku 1344 v Pozzuoli. Rukopisy s jeho dílem byly více opisovány a šířeny do jiných zemí až posmrtně.⁷

3) K Jakubovu traktátu srov. Jenny ADAMS, *Power Play. The Literature and Politics of Chess in the Late Middle Ages*, Philadelphia 2006, s. 15–56; Jean-Michel MEHL, *Des jeux et des hommes dans la société médiévale*, Paris 2010 (= Nouvelle bibliothèque du Moyen Age 97), s. 93–162; Oliver PLESSOW, *Mittelalterliche Schachzabelbücher zwischen Spielsymbolik und Wertevermittlung. Der Schachtraktat des Jacobus de Cessolis im Kontext seiner spätmittelalterlichen Rezeption*, Münster 2007 (= Symbolische Kommunikation und gesellschaftliche Wertesysteme. Schriftenreihe des Sonderforschungsbereichs 496/12); Harold James Ruthven MURRAY, *A History of Chess*, Oxford 1913, s. 537–558. O recepci díla v českých zemích podrobněji Pavlína CERMANOVÁ et al., *Přenos vědění. Osudy čtyř bestsellerů v pozdně středověkých českých zemích*, v tisku.

4) A. GHINATO, *Fra Paolino da Venezia*, s. 93.

5) Jiljího dílo se stalo inspiračním zdrojem mnoha středověkých knížecích zrcadel. Srov. Charles F. BRIGGS, *Giles of Rome's 'De regimine principum'. Reading and Writing Politics at Court and University, c. 1275 - c. 1525*, Cambridge - New York 1999 (= Cambridge Studies in Palaeography and Codicology 5).

6) Viz edici *Trattato de regimine rectoris di fra Paolino Minorita*, ed. Adolfo MUSSAFIA, Vienna - Firenze 1868. Dílo se dodnes dochovalo nejméně v sedmi rukopisech.

7) Srov. formulaci z inventáře Paulinovy pozůstalosti, jež byla odeslána ke kurii: *Item quaternos tresdecim libri yronicarum cum ystoriis suis*. Viz Isabelle HEULLANT-DONAT, *Entrer dans l'Histoire. Paolino da Venezia et les prologues de ses chroniques universelles*, Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Age 105, 1993, s. 381–442, zde s. 381 a 392.

Ve své literární činnosti byl Paulin silně ovlivněn třemi významnými kulturními centry, ve kterých strávil svůj život: Benátkami, Avignonem a Neapolí. Benátky nepředstavovaly pouze důležité ekonomické centrum, ale také město, v němž se sbíhaly nejrůznější informace nejen o Blízkém východě, nýbrž z celého kontinentu.⁸ Totéž platilo o papežském dvoře v Avignonu, kde se stýkaly rozličné duchovní proudy a kudy procházely mnohé aktuální i všeobecně čtené a recipované literární texty.⁹ Také neapolský dvůr byl za vlády vzdělaného krále Roberta zvaného Moudrý významným kulturním střediskem, a to především díky snaze krále a jeho mecenátu.¹⁰ Prostředí a zejména vzdělanci, které mohl poznat a jejichž díla mohl číst, Paulina ovlivnili a pravděpodobně přivedli na myšlenku sepsat komplexní historiografické dílo zpracovávající světové dějiny od stvoření světa až po současnost.

Paulin Minorita a jeho dílo

Paulin ve své literární činnosti usiloval o zpracování univerzálních dějin, pro jejichž sepsání zvolil postupně tři různé formy.¹¹ Nejprve přistoupil ke stručnému vylíčení dějin od Adama a Evy po počátek 14. století; toto dílo je známé pod lakonickým názvem *Epithoma* (plným titulem *Notabilium historiarum epithoma*).¹² Vyprávění, které počíná Stvořením světa a končí rokem 1313, rozdělil do 244 kapitol. Zachoval se ve čtyřech rukopisech, jež všechny pocházejí ze 14. století a dnes se nacházejí v knihovnách ve Florencii. Dílo Paulin sepsal nejspíš ještě před vstupem do papežských služeb roku 1321. Zájem o něj zřejmě nebyl velký, víme pouze, že dva opisy patřily již ve středověku menším bratřím z florentského kláštera Santa Croce.¹³

Po tomto díle přistoupil Paulin k novému formátu a sestavil univerzální kroniku v podobě sloupců, které mu umožňovaly informace shromážděné pro potřeby *Epithome* nabídnout čtenáři v přehlednější a intuitivnější formě.¹⁴ Vzniklo tak dílo

8) Bernard DOUMERC, *Benátky a jejich impérium ve Středomoří. 9.–15. století*, Praha 2017.

9) *La vie culturelle, intellectuelle et scientifique à la Cour des Papes d'Avignon*, ed. Jacqueline HAMESSE, Turnhout 2006 (= Textes et études du Moyen Âge 28).

10) Srov. Isabelle Heullant-Donat, *Quelques réflexions autour de la cour angevine comme milieu culturel au XIVe siècle*, in: L'État angevin. Pouvoir, culture et société entre XIIIe et XIVe siècle. Actes du colloque international (Rome–Naples, 7–11 novembre 1995), Rome 1998 (= Collection de l'École française de Rome 245), s. 173–191; Samantha Kelly, *The New Solomon. Robert of Naples (1309–1343) and Fourteenth-Century Kingship*, Leiden – Boston 2003 (= The Medieval Mediterranean 48).

11) K Paulinově historiografické produkci přehledně I. HEULLANT-DONAT, *Entrer dans l'Histoire; TÁŽ, De l'influence de l'historiographie dionysienne sur les chroniques universelles italiennes au XIVe siècle. L'exemple des chroniques de Paolino da Venezia*, in: Saint-Denis et la royauté. Études offertes à Bernard Guenée, edd. Françoise Autrand – Claude Gauvard – Jean-Marie Moeglin, Paris 1999 (= Histoire ancienne et médiévale 59), s. 505–519; Bert ROEST, *Reading the Book of History. Intellectual Contexts and Educational Functions of Franciscan Historiography 1226 – ca. 1350*, Groningen 1996, s. 245–280.

12) Dílo *Notabilium historiarum epithoma* není v úplnosti edičně zpřístupněno, k dispozici je pouze výbor ze 14 posledních kapitol spisu v knize *Bruchstücke aus der Weltchronik des Minoriten Paulinus von Venedig I–II*, ed. Walther HOLTZMANN, Rom 1927 (= Texte zur Kulturgeschichte des Mittelalters 3–4). Prolog tohoto díla vydala I. HEULLANT-DONAT, *Entrer dans l'Histoire*, s. 436–437; k dílu srov. tamtéž, s. 393–395.

13) Přehled rukopisů Paulinova díla zpracovala I. HEULLANT-DONAT, *Entrer dans l'Histoire*, s. 401 a 426–435.

14) Grafickou a vizuální stránku dochovaných rukopisů *Compendia* nyní zkoumá Nadine Holzmeier, srov. např. Nadine HOLZMEIER, *Patterns of Knowledge in Late Medieval Historiography*.

nazývané *Chronologia magna* nebo též *Compendium*, které se dochovalo ve dvou redakcích, kratší a delší, jež se také v některých rukopisech promíchaly. Jednotlivé synoptické sloupce (je jich celkem až 26) představují paralelní historii různých prostředí – příběhy svatých, učenců, heretiků, nevěřících, jednotlivých království, ale také církevních založení. Jen tři sloupce procházejí celou kronikou a tvoří tak osu narativní struktury: jednak je to *linea regularis*, která podává událostní dějiny panovníků, dále *linea Christi/paparam* sledující církevní dějiny a konečně *linea scriptorum et doctorum*, jež představuje významné učence a jejich díla.

Toto členění umožňuje rozdělit historické události do přehledných kategorií, odlišná je navíc i formální úprava. Rukopisy jsou iluminované, například královské genealogie sestávají ze stovky drobných poprsí či hlav, vizualizace světových dějin je pak doplněna mapami (světa, Říma, Jeruzaléma apod.).¹⁵ Paulin později spis přepracoval a vznikla tak druhá redakce. Dílo se zachovalo v pěti manuskriptech, čtyři z nich vznikly ve 14. a jeden v 15. století, přičemž nejstarší rukopis díla *Chronologia magna* (Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana, sign. Lat. Z. 399) pochází z roku 1323.¹⁶ Spis se dočkal rovněž překladu do okcitanštiny, jehož jediný známý rukopis zachovává stejné vizuální pojetí jako latinský originál.¹⁷ Právě obrazové zpracování díla *Chronologia magna*, které vznikalo pod dozorem autora, je významným pramenem o dobových geografických znalostech.

Na papežském dvoře byl Paulin respektován jako odborník nejen díky zkušenostem z Benátek a Robertova dvora, ale také pro své geografické vědomosti, jež prokázal i v drobném spise *De mapa mundi*.¹⁸ Díky svým znalostem se stal členem papežské komise zkoumající mapy Svaté země zařazené do díla Marina Sanuda *Liber secretorum fidelium crucis*. Komise, v níž byli rovněž dva minorité a jeden dominikán, se scházela v Paulinově avignonském domě. Mapy hrály významnou

The 'Chronologia Magna' of Paolino Veneto, in: Books of Knowledge and Their Reception. Circulation of Widespread Texts in Late Medieval Europe, edd. Pavlína Cermanová – Václav Žůrek, v tisku. Paulin v prologu avizuje odlišné formální zpracování svého předchozího díla a prozrazuje, že mu jde o progresivnější uspořádání dřívějšího vyprávění: *Hunc universi decorem monstrare agrediar brevi compendio, gestarum rerum regnorumque originem, conexionem et ordinem per .VI. mundi etates usque ad tempora que nunc aut verius [sic!] manant, grata pictura deducens cum glosarum seu explicacionum brevi adiectione ut que ipse in Epytomate ystoriarum seu ceteri difuse scriptitare conati sunt prompte ac clare intueri quisque valeat, quasi in semine segetem et arborem in radice*. Citováno podle I. HEULLANT-DONAT, *Entrer dans l'Histoire*, s. 438.

15) Srov. Tanja MICHALSKY, 'Grata pictura' and 'mapa duplex'. Paolino Minorita's Late Medieval Map of Rome as an Epistemological Instrument of a Historiographer, *Convivium* 2/1, 2015, s. 38–59.

16) Srov. I. HEULLANT-DONAT, *Entrer dans l'Histoire*, s. 426–435.

17) London, British Library, Egerton MS 1500 (digitální faksimile kodexu je k dispozici online: http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Egerton_MS_1500). K tomu viz Catherine LÉGLU, *A Genealogy of the Kings of England in Papal Avignon: British Library, Egerton MS. 1500*, *Electronic British Library Journal* 2013, article 18, s. 1–22 (dostupné online z <http://www.bl.uk/ebj/2013articles/article18.html>); Alexander IBARZ, *The Provenance of the 'Abreujamens de las estorias' (London, British Library, Egerton MS. 1500) and the Identification of Scribal Hands (c. 1323)*, tamtéž, article 17, s. 1–14 (dostupné online z <http://www.bl.uk/ebj/2013articles/article17.html>); Federico BOTANA, *The Making of 'L'Abreujamen de las estorias' (Egerton MS. 1500)*, tamtéž, article 16, s. 1–32 (dostupné online z <http://www.bl.uk/ebj/2013articles/article16.html>) [vše cit. 2019-11-03].

18) O něm obsáhle Michelina DI CESARE, *Studien zu Paulinus Venetus. De mapa mundi*, Wiesbaden 2015 (= MGH, Studien und Texte 58).

roli v myšlence plánování pozdních křížových výprav zkraje dvacátých let 14. století a měly ostatně vliv také na samotného Paulina.¹⁹ Souvislost s prací Marina Sanuda se u Paulina projevuje ve volbě grafické úpravy výzdoby rukopisů. Mapy v jeho díle jsou totožné jako u Sanuda, a dokonce i část nejen geografických textů, především třetí kniha *Liber secretorum fidelium crucis* věnovaná historii Svaté země, je z velké části identická s odpovídajícími pasážemi kronik *Chronologia magna* a *Satirica ystoria*. Není sice zcela jisté, kdo od koho opisoval, ale vzhledem ke skutečnosti, že nejstarší zachovaný rukopis díla *Chronologia magna* je z roku 1323 a v případě spisu *Satirica ystoria* se předpokládá dokončení až po roce 1334, přebíral informace a know-how nejspíš Paulin od Marina. Je ovšem možné, že jde o výsledek vzájemné spolupráce. Oba byli z Benátek, působili v diplomatických službách a znali se jistě před rokem 1321, navíc měli podobný zájem o oblast Svaté země, jen k ní přistupovali z odlišné perspektivy – Paulin z literární a Marino z pohledu praktické organizace křižácké. Každopádně dva rukopisy Paulinovy světové kroniky *Satirica ystoria*²⁰ obsahují mapy světa napodobující dílo Benátčana Pietra Vesconteho, jehož mapy doprovázejí rukopisy Marina Sanuda.²¹

Zmíněná *Satirica ystoria* představuje závěrečnou podobu Paulinova systematického usilování o sepsání světových dějin.²² Kronika je rozsáhlým narativním textem, neboť Paulin se po experimentech s formou vrátil k prostému vyprávění. Dílo, dokončené někdy po roce 1334, je rozděleno do 238 či 239 kapitol a je dovezeno v některých rukopisech do roku 1314, výjimečně až do roku 1320.²³ Kronika

19) Patrick GAUTIER DALCHÉ, *Cartes, réflexion stratégique et projets de croisade à la fin du XIIIe et au début du XIVe siècle. Une initiative franciscaine?*, Francia 37, 2010, s. 77–95, zde zejména s. 84–94; Michele CAMPOPIANO, *Écrire/décrire la Terre sainte: les Franciscains et la représentation des lieux sacrés (début du XIVe – début du XVIe siècle)*, in: *Orbis disciplinae. Hommages en l'honneur de Patrick Gautier Dalché*, edd. Nathalie Bouloux – Anca Dan – Georges Toliaş, Turnhout 2017, s. 167–182, zde s. 173–174.

20) Paris, Bibliothèque nationale de France, sign. Lat. 4939 (digitální faksimile kodexu je dostupná online: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55002483j> [cit. 2019-11-03]); Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana (dále též BAV), sign. Vat. lat. 1960 (digitální faksimile: <https://digi.vatlib.it/mss/detail/Vat.lat.1960> [cit. 2019-11-03]).

21) Anna-Dorothee VON DEN BRINCKEN, *Paulinus Minorita of Venice [Fra Paolino Veneto; Paulinus Minorita] (c. 1275–1344)*, in: *Trade, Travel, and Exploration in the Middle Ages*. An Encyclopedia, edd. John Block Friedman – Kristen Mossler Figg, New York – London 2000, s. 470–472. Pro srovnání děl obou Benátčanů viz Nathalie BOULOUX, *Culture et savoirs géographiques dans l'Italie du XIVe siècle*, Turnhout 2002 (= *Terrarum orbis* 2), s. 47–55; Bernhard DEGENHART – Annegrit SCHMITT, *Marino Sanudo und Paolino Veneto. Zwei Literaten des 14. Jahrhunderts in ihrer Wirkung auf Buchillustrierung und Kartographie in Venedig, Avignon und Neapel*, *Römisches Jahrbuch für Kunstgeschichte* 14, 1973, s. 1–137.

22) B. ROEST, *Reading the Book of History*, s. 248–264. Srov. úvod prologu: *Prologus in satiricam gestarum rerum, regum atque regnorum et summorum pontificum ystoriám a mundi creacione usque in Henricum VII^{im}. Romanorum augustum*. Citováno podle I. HEULLANT-DONAT, *Entrer dans l'Histoire*, s. 440. Výtah z posledních dvaceti kapitol kroniky byl pod zavádějícím názvem *Excerpta ex Jordani Chronico* otištěn v antologii *Antiquitates Italicae medii aevi* IV, ed. Ludovico Antonio MURATORI, Mediolani 1741, sl. 951–1034.

23) Srov. např. závěr jednoho z dochovaných opisů z 15. století, který končí kapitolou 239 nazvanou *De imperio Henrici VII s explicitem: MCCCXIII in kalendis Marcii [...] et apparuerunt tres lune cruce signate, eademque impressio in orto solis apparuit circa ipsum. Explicit liber satirice historie. Deo gracias etc.* Zemský archiv v Opavě, pobočka Olomouc, rkp. CO. 200. Za zprostředkování fotografií tohoto rukopisu děkuji Štěpánu Kohoutovi.

se dochovala minimálně v deseti rukopisech; čtyři pocházejí ze 14. století a byly sepsány nejspíš za autorova života (možná přímo ve spolupráci s ním), dalších šest pak vzniklo v 15. věku a souvisí s oblibou Paulinova díla v lucemburských Čechách, resp. střední Evropě.²⁴ Nezvyklé pojmenování *satirica* neodkazuje k satíře či nad-sázce, nýbrž k jednomu z klasických významů slova „satyra/satura“ vyjadřujícímu mnohost nebo pestrost. Podle I. Heullant-Donatové tak uvedený název reflektuje rozmanitost popisované látky.²⁵ Navzdory velkému rozsahu kroniky ji autor v prolo-gu představuje jako zkrácený výtah, který pomůže k lepšímu zapamatování dějin.²⁶ K jednoduššímu čtenářskému užívání měly sloužit také rejstříky, jež jsou součástí většiny opisů, stejně jako podrobný obsah ve formě přehledu kapitol a podkapitol. Paulin z Benátek tedy v podstatě zpracoval totožný nebo velmi podobný obsah – vyprávění univerzálních dějin – ve třech různých formách (*Epithome, Chronologia magna, Satirica ystoria*).

Paulin své historiografické dílo doplnil také dalšími spisy. První z nich, tedy šachový traktát, ke kterému se ještě obšírněji vrátíme, a úvod do antické kultury ve formě pojednání o pohanských božstvech a literatuře nazvaný *Tractatus de diis gentium et fabulis poetarum*, doprovázejí již opis *Chronologia magna* z roku 1323.²⁷ Druhou redakci téže kroniky doplnil Paulin ještě geografickým spisem *De mapa mundi*.²⁸ Další drobné texty doprovázejí opisy poslední kroniky *Satirica ystoria*. Jednak jde o spis *De providentia et fortuna*, který se nachází ve třech kodexech,²⁹ v šesti, resp. pěti opisech pak figurují jako čtenářské pomůcky také přehledy bis-kupských okrsků a minoritských provincií (*Provinciale Romane curie; Provinciale ordinis Minorum*), jež měly usnadňovat uživatelům kroniky zeměpisnou orientaci.³⁰ Tato krátká dílka byla opisována pouze s Paulinovými kronikami jako jejich doplněk a spoluvytvářela tak sborníky jeho textů, které měly nabídnout komplexní informa-ce o univerzálních dějinách.³¹

24) Viz přehled rukopisů obsahujících jednotlivá Paulinova díla, který podala I. HEULLANT-DONAT, *Entrer dans l'Histoire*, s. 401. K jejímu výčtu je třeba doplnit dva opomenuté manuskripty: Praha, Knihovna Národního muzea (dále též KNM), sign. XVI A 8, a Madrid, Biblioteca Nacional de España, sign. Vitr. 25–26.

25) I. HEULLANT-DONAT, *Entrer dans l'Histoire*, s. 415.

26) *Considerantes enim multitudinem librorum, et difficultatem volentibus agredi narrationem ystoriarum propter multitudinem rerum, ut facile possint memorie commendare, hoc opus brevianti causa suscepimus*. Citováno podle I. HEULLANT-DONAT, *Entrer dans l'Histoire*, s. 442.

27) Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana, sign. Lat. Z. 399 (= 1610).

28) M. DI CESARE, *Studien zu Paulinus Venetus*.

29) David ANDERSON, *Fra Paolinos ‚De providentia et fortuna‘*, in: *Das Mittelalter. Perspektiven mediäv-istischer Forschung* 1/1, 1996, s. 51–74.

30) Viz výčet příslušných manuskriptů u I. HEULLANT-DONAT, *Entrer dans l'Histoire*, s. 401, k němuž je třeba v obou případech doplnit rukopis KNM, sign. XVI A 8. Paulinův přehled minoritských provincií, někdy označovaný též jako *Visitatum Romanam curiam secundum ordinem fratrum Minorum*, byl opakovaně edičně zpřístupněn: *Provinciale ordinis fratrum Minorum vetustissimum secundum codicem Vaticanum nr. 1960*, ed. Konrad EUBEL, Quaracchi 1892; *Bullarium Franciscanum sive Romanorum pontificum constitutiones, epistolae, diplomata tribus ordinibus Minorum, Clarissarum, Poenitentium ... concessa V. Benedicti XI, Clementis V, Ioannis XXII monumenta*, ed. Týž, Romae 1898, s. 579–604.

31) Isabelle HEULLANT-DONAT, *L'encyclopédisme sous le pontificat de Jean XXII, entre savoir et propa-gande. L'exemple de Paolino da Venezia*, in: *La vie culturelle, intellectuelle et scientifique*, s. 255–276; B. ROEST, *Reading the Book of History*, s. 258–264.

Paulinovo historiografické dílo není velké co do počtu dochovaných exemplářů, jeho význam však není zanedbatelný. Stojí za zmínku, že zaujalo některé významné čtenáře. Jeden rukopis s Paulinovými pracemi používal Giovanni Boccaccio, a dokonce do něj zaznamenal čtenářský postřeh, neboť se s autorem zásadně rozcházel v otázce hodnocení papeže Jana XXII.³² Boccaccio, který Paulina znal osobně z neapolského dvora, jej ve svých knihách častoval nelichotivými tituly (např. *Iste venetus merdosus*), nicméně jeho texty četl a do svého osobního rukopisu si pak opsal dlouhé pasáže z *Chronologia magna*.³³ Také benátský dóže a kronikář Andrea Dandolo čerpal v polovině 14. století v díle *Chronica per extensum descripta* v pasážích o univerzálních dějinách z Paulinovy kroniky *Satirica ystoria*.³⁴ Nutno zmínit rovněž krakovský rukopis z 15. věku, který obsahuje delší verzi díla *Chronologia magna* i spis *Satirica ystoria* a patřil do knihovny polského kronikáře Jana Długosze.³⁵

Paulinův šachový traktát

Jak již bylo zmíněno, Paulin své kroniky doplnil drobnými texty, mezi nimiž se svým obsahem vymyká šachový spis nazývaný v rukopisech lakonicky *Tractatus de ludo scachorum*. Z hlediska uživatelského toto stručné dílo nijak nepřispívá k snadnější orientaci v textu kroniky ani v dějinách. Co bylo autorovým záměrem a proč k historiografickým spisům připojil právě šachové pojednání, vyplyne lépe při představení obsahu spisu.

Paulin traktát rozdělil pro přehlednost do osmi krátkých kapitol:

- I. *De invencione eius*
- II. *Qualiter scacherium figurat Babilonem*
- III. *Qualiter scacherium significat II regna inter se contraria*
- IV. *Qualiter situs scachorum in regno statum civium prefiguratur*
- V. *Qualiter scachorum situs modum castrametandi significat*

32) Jedná se o výše již zmíněný manuskript Paris, Bibliothèque nationale de France, sign. Lat. 4939. Srov. Isabelle HEULLANT-DONAT, *Boccaccio, lecteur de Paolino da Venezia: lectures discursives et critiques*, in: Gli Zibaldoni di Boccaccio. Memoria, scrittura, riscrittura. Atti del Seminario internazionale di Firenze–Certaldo (26–28 aprile 1996), edd. Michelangelo Picone – Claude Cazalé-Bérard, Firenze 1998, s. 37–52. Poznámka zapsaná Boccacciovou rukou na fol. 116r zní: *Iste venetus adulator nichil dicit de tyrannide gesta per papam istum, de trucidatione christianorum facta suo iussu, de partialitate animose eiusdem et de quampluribus aliis dyabolicis gestis eiusdem. Expectabat quidem bergolus iste pilleum rubeum, veritatem tacendo et exprimendo mendatio. Vir quidem sanguinum fuit Iohannis iste, nec ecclesie Dei satis dignus*. Citováno podle I. HEULLANT-DONAT, *Boccaccio, lecteur de Paolino da Venezia*, s. 48.

33) Do tzv. Zibaldone Magliabechiano si Boccaccio na 100 foliích opsal rozsáhlé úryvky z Paulinovy *Chronologia magna* a opatřil je marginálními poznámkami (srov. některé citace u M. DI CESARE, *Studien zu Paulinus Venetus*. s. 1–5). Zároveň autora označil slovy *historiarum investigator permaximus*. Srov. I. HEULLANT-DONAT, *Entrer dans l'histoire*, s. 381 a 392.

34) Miika KUHA, *Transmission of Knowledge in Venetian Fourteenth-Century Chronicles*, Jyväskylä 2017 (= Jyväskylä Studies in Humanities 332; dostupné online z <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-7218-9> [cit. 2019-11-03]), s. 13–14.

35) Kraków, Biblioteka Jagiellońska, Ms 445 (digitální faksimile rukopisu je k dispozici online: <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/387620> [cit. 2019-11-03]).

- VI. *Qualiter motus scachorum significant civium recta et laudabilia opera*
 VII. *Qualiter motus scachorum produccionem acierum significat*
 VIII. *Qualiter ulterior motus scachorum congressum significat exercituum*³⁶

V první kapitole vypráví stručně pověst o původu šachové hry. Kapitola druhá představuje šachovnici jako obraz města Babylonu, svou roli přitom hraje 64 polí i okraje hrací plochy připomínající babylonské hradby. Ve třetí kapitole Paulin vysvětluje, že dvě poloviny šachovnice představují dvě království, která proti sobě bojují. Uprostřed desky je hranice, jež je odděluje, a jakmile jedna strana chce zabrat území druhé, dochází k boji. Kapitola čtvrtá přináší alegorický výklad jednotlivých figur jako obyvatel království, ke kterému se ještě vrátíme. Pátá kapitola přirovnává rozestavení šachových figur k vojenskému táboru, jenž je ze tří stran chráněn hradbou a příkopem, ale při postupu dopředu je třeba velké opatrnosti. V šesté kapitole Paulin vykládá symbolicky pohyb figur, který představuje dobré a chvályhodné činy. Král se pohybuje všemi směry, neboť se stará o vše. Královna se při pohybu drží své barvy a soudcové (střelci) jednají ze správných pohnutek. Zato rytíři (jezdci) jsou svou schopností skryt své skutečné záměry velmi užiteční ve válce. Královští legáti (věže) se pohybují rovně, neboť nesmějí uhnout ze svých povinností. A konečně všichni pěšci se pohybují pomalu dopředu a rovně, dokud je nezastaví protivník. Pokud je to nutné, i tyto figury představující řemeslníky a různá zaměstnání musí také vyrazit k obraně vlasti. V symbolické rovině tak v Paulinově výkladu platí, že král si dělá neustále starosti, královnu zdobí poctivost, soudce spravedlnost, rytíře předvídavost a legáty skromný doprovod. Pěšci pak musí v zájmu vlasti svou ukázněností předcházet nečestnému jednání.

V sedmé kapitole Paulin připomíná, že rozestavení figur na šachovnici může připomínat různé formace armády. Pokud postupujeme proti slabším, je výhodné rozestavení ve tvaru nůžek, kdežto proti početně silnějšímu nepříteli je lepší zformovat tvar pyramidy a prolomit jeho postavení. Kruhové rozestavení je vhodné pro obranu, zato čtvercové je málo užitečné.³⁷ Osmá kapitola je nejdelší a přirovnává hru k ozbrojenému střetu, ve kterém je třeba se nejprve na konflikt duševně připravit, dále utajit své záměry před soupeřem, ale zároveň podrobně zkoumat protivníkovy tahy. Důležité je věnovat pozornost správnému pohybu, aby si figury mohly navzájem pomáhat – vhodné postavení je často důležitější než množství. Bojovníci musí postupovat v určené formaci, aby naháněli nepřátelům hrůzu, pěšci se ve skutečnosti boji spíše vyhýbají a rytíři je mají chránit. V boji je důležitá schopnost spravít narušenou formaci, v tom jsou velmi dobří Saraceni. Důležité je také umět využít slabosti protivníka, ale zároveň chránit své figury a nevystavovat je

36) Obsah je sestaven podle nové edice a stejně tak v případech, kdy z díla doslovně cituji, uvádím její znění, viz *Paolino da Venezia, Tractatus de ludo scachorum*, s. 116–157.

37) Tamtéž, s. 146: *aliquando enim scachi ex utraque parte scacherii producuntur et fit in processu quasi forficularis figura; aliquando pedana de medio producitur et ceteri a lateribus subsequuntur et fit pyramidalis figura; aliquando ordinantur pedites circa regem et fit quasi circularis figura; aliquando omnes equaliter producuntur et fit quasi quadrata figura minus efficax ad vincendum.*

zbytečnému nebezpečí více, než je nutné. Je dobré umět provést vhodnou výměnu, ale vyhnout se té zbytečné.³⁸ Touto radou traktát končí.

Již ze stručné rekapitulace obsahu vyplývá, že je text poněkud tematicky nejednotný. Jistě o Paulinově traktátu platí, že čtenář se z něj v podstatě vůbec nepoučí o hře samotné, neseznámí se s jejími pravidly a naopak, pokud hru nezná, bude mnohem méně rozumět tomu, co má autor na mysli. Většina kapitol přibližuje a vykládá symbolický význam rozestavení figur na šachovnici a jejího předobrazu ve skutečném světě. Dále se autor blíže věnuje alegorickému výkladu jednotlivých šachových kamenů a teprve poslední dvě kapitoly jsou zaměřeny na vojenský význam šachové hry.³⁹

Pokud chceme odhalit autorské inspirační zdroje a vyložit dílo v kontextu šachové literatury, je užitečné zastavit se u dvou charakteristických pasáží textu – u pověsti o původu šachové hry a u alegorického výkladu šachových figur. Je zřejmé, že Paulin se zajímal o šachy. Už při psaní vernakulárního knížecího zrcadla se vyjadřoval také k šachové hře, když v 27. kapitole (*Da chi è trovado lo çogo de tavole e de scacchi*) doporučoval vládcům znalost šachů, na rozdíl od kostek, před kterými varoval; připomínal také, že šachy vynalezl Odysseus při obléhání Tróje, aby v době míru vojáci nezaháleli.⁴⁰ Nejspíš převzal tuto verzi o počátcích hry z rozšířené Pseudo-Ovidiovoy skladby *De vetula*.⁴¹ V době, kdy Paulin v roce 1313 psal své knížecí zrcadlo, pravděpodobně ještě neznal spis dominikána Jakuba z Cessole *Liber de moribus*, jenž vznikl přibližně na přelomu 13. a 14. století.⁴² V případě Paulinova šachového pojednání sepsaného po roce 1321 je již inspirace Jakubovým spisem zcela evidentní.⁴³

Je to zřejmé hned v úvodu první kapitoly, kde své dřívější vyprávění, že šachy vymyslel Odysseus, zlehčuje. Za pravděpodobnější považuje příběh, podle něhož hru vymyslel filosof Xerxes, aby napravil krutého krále Evilmérodacha.⁴⁴ Toto zdůvodnění velmi připomíná Jakubovu skladbu, kde je důvodem vymyšlení hry rovněž královo napravení. Zpracování je ovšem odlišné. Jakub líčí filosofovo dilema a rafinovaný způsob, jak krále přiměl, aby vyslechl jeho výklad o správném fungování

38) Tamtéž, s. 156: *Tercium est utilis comutacio et inutilis evitetur.*

39) I. HEULLANT-DONAT, *De l'influence de l'historiographie dionysienne*, s. 507, se mylí v tvrzení, že nejde o moralizující výklad, nýbrž spíše traktát o vojenské strategii.

40) *Trattato de regimine rectoris*, s. 34: *A questo io respondo che questo çogo fo atrovado da Ulixes quando li Gresi asiðiava Troja, là che tanto tempo eli demora che, morti li paruni, li fioli li soccedeva en la bataja; e perciò ch'elli era ociosi al tempo de le treve, e açò ch'elli podesse aver recreacione alguna dreto le gran fadige, e questo et ancor altri çogi fo atrovadhi en lo asedio de Troja.*

41) *Pseudo-Ovidius De vetula. Untersuchungen und Text*, ed. Paul KLOPSCH, Leiden – Köln 1967 (= *Mittellateinische Studien und Texte* 2), s. 215: *Est alius ludus scacorum ludus, Ulixis / ludus, Troiana quem fecit in obsidione, / ne vel tederet proceres in tempore treuge / vel belli, si qui pro vulneribus remaneret / in castris; ludus, qui castris assimilatur.*

42) Thomas KAEPPELI, *Pour la biographie de Jacques de Cessole*, *Archivum fratrum praedicatorum* 30, 1960, s. 149–162.

43) Některé důkazy snáší Roberto PESCE v knize *Paolino da Venezia, Tractatus de ludo scachorum*, s. 56–61.

44) Tamtéž, s. 116: *Scacorum ludum ab Ulixes inventum ne marcido torperet ocio obsidentibus Troiam Grecis nonnulli autumant; a pluribus vero repertum a Xerse philosopho babilonice captivitatis tempore, imperante Babiloniis Evilmérodach sevo rege, sequencium asercione verisimilius extimatur.*

společnosti na příkladu chování jednotlivých šachových figur. Paulin příběh výrazně zkrátil a doplnil o pozoruhodnou epizodu porcování otcova těla, jehož hlavní postavou je rovněž král Evilmerodach, syn krále Nebukadnesara II. Tohoto nepříliš známého vládce, který se pouze dvakrát mihne v Bibli (2. Královská 25,27–30; Jeremjáš 52,31), proslavila ve středověku zejména epizoda, v níž na radu židovského krále Joachima, se kterým sdílel vězení, dá ze strachu z mrtvého otce jeho tělo rozsekat na 300 kusů a sežrat supy. Tuto příhodu Paulin do svého spisu zařadil,⁴⁵ v Jakobově traktátu se ovšem zmiňuje jen okrajově,⁴⁶ proto Paulinovi jako zdroj posloužil patrně ještě další text, spis *Historia scholastica* Petra Comestora.⁴⁷

Paulin ve svém traktátu na počátku 14. století organicky spojil příběh porcování těla králem Evilmerodachem s vysvětlením jeho role v počátcích šachové hry, a později především ve střední Evropě se právě tento výklad objevuje nejčastěji. Je pravděpodobné, že v tomto spojení můžeme spatřovat vliv Paulinova traktátu ve středověkých Čechách. Lze to demonstrovat hned na dvou příkladech. Prvním z nich je tzv. středoevropská redakce díla františkána Jana z Walesu zvaného *Breviloquium de virtutibus antiquorum principum et philosophorum* ze 13. století. Moralistní spis ukazující křesťanské ctnosti, kterými se mohli chlubit antičtí myslitelé a vládcí, byl v tomto regionu velmi populární a někdy v druhé polovině 14. století se dočkal latinského přepracování, jež se vyznačuje rozvolněnou strukturou, oproti originálu je více narativní a méně sevřený ve výkladu o čtyřech ctnostech. Charakteristická pro tuto redakci je moralistní šachová pasáž na začátku výkladu o spravedlnosti. Z velké části je vyabstrahovaná ze spisu Jakuba z Cessole,⁴⁸ ovšem předchází jí také příběh o porcování Nebukadnesarova těla, což mělo ještě více zdůraznit odpudivý charakter krále Evilmerodacha, kvůli jehož nápravě byla šachová hra vymyšlena (*Propter huius regis correccionem ludus scacorum in ciuitate babilonie est inuentus*).⁴⁹ Stejně tak když se Tomáš Štítný rozhodl kolem roku 1400 převést do češtiny

45) Tamtéž, s. 118: *Mortuis vero primo Nabucodonosor atque secundo, Evilmerodach sublimatur in regem. Et cum regnare cepisset, elevavit caput loachim XXXVII captivitatis anno super tronos regum qui erant post se in Babilone (Ieremie ultimo); timensque ne pater suus aliquando resurgeret, sicut de fera ad cor hominis redierat, consuluit loachym eiusque consilio cadaver patris in CCC porciones divisit totidemque vulturibus dedit devorandum ut in partes diversas volitantes alites sic cadaver illud dividerent, ut numquam in priorem situm particule convenirent.*

46) *Jacobus de Cessolis, Liber de moribus hominum et officiis nobilium*, ed. Ernst KÖPKE, Brandenburg 1879, s. 1: *Tempore enim Evilmerodag regis Babyloniae, hominis lascivi iniusti crudelis, qui patris corpus in trecentas partes divisit, et trecentis vulturibus tradidit ad comedendum, hic ludus inventus est de moribus hominum et officiis nobilium.*

47) *Petri Comestoris Historia scholastica*, in: *Patrologia Latina CXCVIII*, ed. Jacques-Paul MIGNÉ, Parisiis 1853, sl. 1053–1722, zde sl. 1453B–C (Liber Danielis, cap. 5): *Cumque regnare coepisset, elevavit loachim, quem socium habuerat in carcere, timensque ne resurgeret pater suus, qui de bestia redierat in hominem, consuluit loachim. Ad cuius consilium cadaver patris sui effossum, divisit in trecentas partes, et dedit eas trecentis vulturibus. Et ait ad eum loachim: „Non resurget pater tuus, nisi redeant vultures in unum.“* Příběh převzal také Vincent z Beauvais ve svém *Speculum historiale*. *Srov. Bibliotheca mundi seu Speculum maior Vincentii Burgundi IV. Speculum historiale*, Duaci 1624, s. 85 (Liber II, cap. 117).

48) *Jacobus de Cessolis, Liber de moribus*, s. 1–3.

49) Franziska KÜENZLEN – Pamela KALNING – Oliver PLESSOW, *Die Schachbildlichkeit in Johannes Gualensis' ‚Breviloquium de virtutibus‘ – eine Kurzfassung des ‚Liber de ludo scaccorum‘ des Jacobus de Cessolis (mit Edition)*, *Mittellateinisches Jahrbuch* 45, 2010, s. 61–99, zde s. 81: *Similiter de Gwilmeradach [...] Post mortem patris dimissus incepit regnare, absoluens Joachim socium captivitatis sue*

Cessolisův šachový traktát, doplnil Jakobovo vyprávění o původu šachové hry uvedeným příběhem. Zda byl Štítný inspirován Paulinem, či středoevropskou redakcí *Breviloquia*, není zřejmé, sám totiž připomíná, že se příběh nachází v Comestorově knize *Historia scholastica*.⁵⁰ Každopádně se zdá, že Paulin do středoevropské literární produkce vstoupil, což bylo mimo jiné dáno tím, že byl v době vlády Václava IV. u pražského dvora opisován a nejspíš i čten.

Nejpádňším důkazem, že se Paulin inspiroval ve spisu Jakuba z Cessole, je čtvrtá kapitola jeho traktátu, ve které jsou jednotlivé šachové figury vyloženy jako zástupci lidských zaměstnání či společenského postavení ve skutečném světě. V případě krále a královny je jejich význam v dobové společenské hierarchii zřejmý, a protože i ve hře je třeba krále chránit, stojí uprostřed poslední řady šachovnice.⁵¹ Královna se nachází v blízkosti krále, aby jej mohla poučit o věrnosti a manželské cudnosti.⁵² Po jejich boku stojí střelci představující rádce či soudce, kteří milují spravedlnost a nenávidí nepravost.⁵³ Vedle nich pak najdeme jezdce neboli rytíře reprezentující ozbrojenou moc, jež je potřeba k zachování pořádku.⁵⁴ Poslední figurou v první řadě jsou věže ztělesňující královské vyslance, neboť panovník nemůže být všude přítomen osobně.⁵⁵

Následně Paulin po Jakobově vzoru, ovšem mnohem stručněji, přirovnává osm pěšců k osmi různým řemeslům, či přesněji skupinám zaměstnání, jež měly pokrýt pestré složení středověké společnosti. U Paulina vidíme na šachovnici, která se vždy

---

a carcere, qui coram rege cunctis diebus vite sue commendebat. Timens autem Gwilveradach ne pater suus resurgeret, qui de bestia in hominem redierat, consuluit Joachim quid factururus esset. Ad cuius consilium cadauer patris diuisit in tricentas partes et tricentis wlturibus dedit ad comedendum. Et ait Joachim ad regem: „Non resurget pater tuus nisi wltures in vnum redeant.“ Srov. Anežka VIDMANOVÁ, *Die mittelalterliche Gesellschaft im Lichte des Schachspiels*, in: *Soziale Ordnungen im Selbstverständnis des Mittelalters I*, ed. Albert Zimmermann, Berlin – New York 1979 (= *Miscellanea mediaevalia* 12/1), s. 323–335.

50) *Knížky o hře šachové*, in: Tomáš ze Štítného, *Knížky o hře šachové a jiné*, ed. František ŠIMEK, Praha 1956 (= *Živá díla minulosti* 12), s. 349–405, zde s. 353: *Byl syn onoho krále Nabochodonozora velikého. Ten král nemůdrý mezi jinými neřádnými svými činy, když byl umřel otec jeho, kázal jej na mnoho kusův rozsekati a supóm poróznu rozmetati, pěči o to maje, by byl neožil ještě a nedal jemu kralovati, a řka: „An dříeve byl volem, trávu jedl, však opět byl člověkem a kraloval. Ale když snědúc supové rozletie se, nesletiet se opět zase spolu, aby ožil, a já bezpečně budu kralovati.“ O tomť pravie ty kniehy, ješto Scolastica historia slovú. Takto pravie, že jeden, jehož král Nabochodonozor u vězení držal z lidu židovského, byl poradil jemu to. Srov. Václav ŽŮREK, *Křesťanské ctnosti pohanských mudrců a hrdinů v Knížkách o hře šachové*, in: *Pohané a křesťané. Christianizace českých zemí ve středověku*, edd. Martin Nodl – František Šmahel, Praha 2019, s. 121–138.*

51) *Paolino da Venezia, Tractatus de ludo scachorum*, s. 130: *Rex iuste in medio ponitur, quia debet vitam subditis conservare.*

52) Tamtéž: *una tantum ponitur regina ut instruat rex ad fidem tori et coniugalis castitatis amplexum.*

53) Tamtéž, s. 132: *luxta regem et reginam situantur arphili, quasi assessores et iudices. [...] Eligat assessores qui munera fugiant, iusticiam diligant, scelera detestentur; qui quod iustum est iuste prosequantur et iudicent.*

54) Tamtéž: *Videmus enim in humanis actibus quod circa prosequenda exigitur in homine non solum rado, dirigens quasi assessor; sed eciam virtus irascibilis contra adversancia reprimenda, si emergant, necessaria est.*

55) Tamtéž, s. 134: *Postremo, quia non potest in omnibus regni partibus adesse regis presenciam, legatos seu vicarios quasi rochos, ad extrema transmittit.*

popisuje z pohledu protějšního hráče, postupně zleva tyto postavy: hostinský – rolník – tkadlec – kupec – lékař – notář – kovář – městský úředník.⁵⁶ Již při zběžném srovnání s Jakubovým traktátem je zřejmé, že z něj Paulin vycházel, neboť se ve výčtu liší pouze v jednom případě. Zatímco Jakub sdružuje notáře a tkalce do jedné kategorie a poslední figura u něj představuje marnotratníky či hospodské hráče, v Paulinově textu tato povolání zastoupena nejsou a naopak notáře i tkalce uvádí autor zvlášť.⁵⁷

Podobnost obou výkladů je evidentní, a protože se v případě Jakuba jedná o originální pasáže, není pochyb o tom, že Paulin čerpal právě z jeho díla.⁵⁸ Při vymýšlení společenských paralel k jednotlivým figurám se Jakub z Cessole nejspíš inspiroval ve starší anonymní skladbě *Moralitas de scaccario*,⁵⁹ která moralizujícím způsobem pojednává o urozených figurách. Jsou zde ovšem jisté rozdíly: střelec je biskupem (tento výklad měl obecnější platnost, jak o tom dodnes svědčí anglické označení *bishop* pro střelce), pěšce pak skladba *Moralitas* nijak nerozlišuje. Její autor přirovnává svět k šachovnici. Člověk hraje s ďáblem o svou duši, a pokud si včas neuvědomí, že je ve stavu hříchu (šach) a neobrábí se ihned k pokání a napravení, následuje ďáblův mat a lidská duše je ztracena. Ovšem základní intencí skladby je vyložení pomíjivosti světa, neboť ďábel a bůh zde hrají o lidskou duši. Autor také zdůrazňuje, že stavovské postavení na tomto světě není rozhodující, neboť nakonec jsou všechny figurky sesypány do jednoho pytlíku a tím se rozdíly setrou.⁶⁰

56) Tamtéž, s. 134–138: *albergator – agricola – lanifex – mercator – medicus – notarius – faber – officialis civitatis*.

57) Srov. přehled řemesel u Jakuba z Cessole: *agricola – faber – notarius/lanificius – mercator – medicus – tabernarius – custos civitatis – ribaldus/lusor*. Viz *Jacobus de Cessolis, Liber de moribus*, s. 16–30.

58) I. HEULLANT-DONAT, *De l'influence de l'historiographie dionysienne*, s. 507, se tedy mylí, když tvrdí, že v Paulinově *Tractatus de ludo scachorum* není nic vypůjčeného ze spisu Jakuba z Cessole.

59) Tato krátká skladba s incipitem *Mundus iste totus quoddam scaccarium est*, v literatuře někdy nazývaná též *Quaedam moralitas de scaccario*, byla spojována s papežem Inocencem III. a především s Janem z Walesu, neboť se v rukopisech i v tiscích velmi často objevovala jako součást jeho kazatelské příručky *Communiloquium* (část I, distinkce X, kapitola 7). Dílo však lze najít rovněž samostatně, a to i v bohemikálních rukopisech, např. Praha, Národní knihovna ČR, sign. IV D 25 (digitální faksimile: http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR_IV_D_25_____2TTNZXE-cs [cit. 2020-11-11]), fol. 260v–261r, kde následuje hned za *Liber de moribus* Jakuba z Cessole. Ke skladbě samotné viz H. J. R. MURRAY, *A History of Chess*, s. 530–534, který ji také vydal na s. 559–561. Jinou variantu textu edičně zpřístupnil a stručně analyzoval Lynn THORNDIKE, 'All the World's a Chess-Board', *Speculum* 6, 1931, s. 461–465. Srov. též J. ADAMS, *Power Play*, s. 43–46; J.-M. MEHL, *Des jeux et des hommes*, s. 120–122.

60) L. THORNDIKE, 'All the World's a Chess-Board', s. 463–464: *Istius autem ludi conditio talis est ut unus alium capiat et cum ludum compleverint, sicut de uno loco et sacco exierunt, sic in unum locum reponuntur; nec est differentia inter regem et peditem pauperem quia simul in unum dives et pauper et sapientie vii unde dicitur unus introitus ad vitam et similis exitus. Et sepe contingit quod quando schakarii reponuntur in sacculum rex inferius collocatus est. Za pozornost stojí možná inspirace Štítného v tomto díle, neboť i on na závěr mluví o sesypání figur do pytlíku, přestože o tom v Jakubově díle není zmínka. Viz *Knížky o hře šachové*, s. 404: *Slušie se i tomu podiviti, co jest to, že v šachy hrávše sespžata, páni, mladí, staří, malí i velicí, si i oni, právě jako šachové po šachovnici rozsázení, oni v tomto duostojenství a onen v tomto, až najposléz smrt vše sběře jako v pytlík. Je tedy otázkou, zda Štítný tuto myšlenku převzal z Paulinova traktátu, v Praze dobře známého, či přímo ze skladby *Moralitas de scaccario*.**

Není pravděpodobné, že by Paulin při psaní přihlížel přímo ke skladbě *Moralitas de scaccario*. Podobnost identifikace jednotlivých řemeslníků v obou šachových traktátech je příliš velká, takže je zřejmé, že se Paulin u Jakuba inspiroval. Nápadná podobnost obou šachových spisů z pera italských žebravých bratří spočívá také v tom, že ani jeden neinterpretuje střelce jako biskupa a obecně v přehledu společenských rolí zastoupených na šachovnici je klérus zcela vynechán. Rozdíl mezi oběma autory je ovšem v roli, jakou alegorický výklad hraje v celkové koncepci jejich díla. Zatímco Paulin se ve svém spise k této alegorii již nevrací, pro Jakuba tvoří alegorizace postav osu jeho výkladu. Nadto tématu věnuje dvě ze čtyř knih svého díla, přičemž se neomezuje jen na identifikaci figur, ale nabízí čtenáři rovněž antická exempla a moralizující výklady, což představuje jeden z důvodů jeho čtenářského úspěchu.⁶¹ Paulin napodobuje svůj dominikánský vzor formálně pouze v osmé kapitole, kde svůj výklad prokládá příklady z antických dějin. V tomto případě však, jak ukázal Roberto Pesce, přebírá mnohdy téměř doslova pasáže z třetí knihy Sanudova díla *Liber secretorum fidelium crucis*, kde je řeč o vojenských konfliktech doplněna historickými příklady.⁶²

Paulinovo šachové pojednání představuje alegorii světa a jeho fungování, kde se autor snaží na příkladu mikrokosmu šachové hry a pravidel, která se v něm dodržují, vyložit ideál fungování společnosti a světa. Právě opozice mezi hrou a historií umožňuje srozumitelně demonstrovat kontrast mezi ideálem a realitou, což byl mimo jiné nejspíš důvod k sepsání a zařazení šachového traktátu do sborníku Paulinova historiografického díla.⁶³

V případě zkoumání šíření díla Paulina Minority je třeba zmínit fakt, že jde bez výjimky o sborníky pouze jeho textů, což není obvyklá situace. Středověká literární díla byla zpravidla opisována v rozličných kontextech a s texty dalších autorů. Svou roli zde může hrát také skutečnost, že sám Paulin na sestavení souborů svého díla minimálně ve dvou případech dohlížel. Na šachovém traktátu, stejně jako na jiných svých spisech, pracoval Paulin průběžně a text dodatečně doplňoval a měnil, čímž postupně vznikly tři redakce, o nichž ještě bude řeč.⁶⁴

Celkem evidujeme sedm dodnes dochovaných rukopisů.⁶⁵ Protože byl Paulinův šachový traktát doprovodným textem, souvisí jeho opisování a recepce s šířením

61) K úspěchu Jakubova spisu blíže P. CERMANOVÁ et al., *Přenos vědění*, v tisku; Václav ŽŮREK, *Chess, Moral Principles, and Ancient Stories. The Fate of Cessolis's Liber de moribus and other Classicizing Works in Medieval Bohemia*, in: *Books of Knowledge and Their Reception*, v tisku.

62) *Paolino da Venezia, Tractatus de ludo scachorum*, s. 61–64.

63) Marcello CICCUTO, *Figure della storia e del mondo sulla scacchiera di Paolino Veneto*, in: *Paolino Veneto. Storico, narratore e geografo*, edd. Roberta Morosini – Marcello Ciccuto, Roma – Bristol 2020 (= *Venetia / Venezia* 7), s. 25–32.

64) Tři redakce rozlišuje a eviduje Roberto PESCE v knize *Paolino da Venezia, Tractatus de ludo scachorum*, s. 80–94.

65) Z toho čtyři pocházejí ze 14. století: Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana, sign. Lat. Z. 399 (= 1610), fol. 11r–v; Paris, Bibliothèque nationale de France, sign. Lat. 4939, fol. 29rb–vb; Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. Vat. lat. 1960, fol. 27rb–28ra; Bamberg, Staatsbibliothek, Msc. Hist. 4/2 (digitální faksimile: <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:bvb:22-dtl-0000003957> [cit. 2020-11-11]), fol. 18va–19vb. A tři z 15. věku: Dresden, Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek (dále SLUB), Mscr. Dresd. L 7 (digitální faksimile: <http://digital.slub-dresden.de>

celého autorova díla, resp. výborů z něj. Nejstarší redakce šachového spisu se nachází v benátském rukopise a pojednání o hře šachové je zde integrální součástí textu díla *Chronologia magna* v jeho stručnější podobě, kterou je možné datovat před rok 1328. Druhá redakce vznikla později a byla také zařazena jako doprovod téhož díla v pařížském kodexu sestaveném před rokem 1334. Teprve poté, někdy mezi léty 1334 a 1339, připravil Paulin samostatné pojednání, jež pod názvem *Tractatus de ludo scachorum* figuruje nadále pouze v rukopisech obsahujících jeho poslední světovou kroniku zvanou *Satirica ystoria*, kterou v kodexech doprovází spolu s dalšími drobnými texty.

Pozoruhodné je v tomto ohledu svědectví vatikánského rukopisu, jenž je částečně Paulinovým autografem (BAV, sign. Vat. lat. 1960).⁶⁶ Jde o bohatě vypravený iluminovaný kodex, který kromě mnoha map obsahuje na fol. 268v nakreslenou šachovnici, kde jsou vymalovány jednotlivé figury, o nichž je v textu řeč, a zároveň jsou v příslušných políčkách zapsány jejich stručné charakteristiky (obr. 1). Rukopis byl tedy pod dozorem samotného autora napsán a iluminován pravděpodobně přímo na neapolském dvoře či v blízkém skriptoriu, neboť se má za to, že byl zhotoven pro krále Roberta z Anjou. Tuto domněnku potvrzuje rovněž svědectví posledního rukopisu ze 14. století, který se dnes nachází v Bamberku. Původně jeden rozsáhlý sborník Paulinova díla je nyní rozdělen na dva svazky (Bamberg, Staatsbibliothek, Msc. Hist. 4/1 a Msc. Hist. 4/2). Právě druhý svazek bamberského rukopisu, jenž obsahuje část kroniky *Satirica ystoria* a několik drobných textů, přináší na konci důležitou informaci k recepci Paulinových spisů.⁶⁷

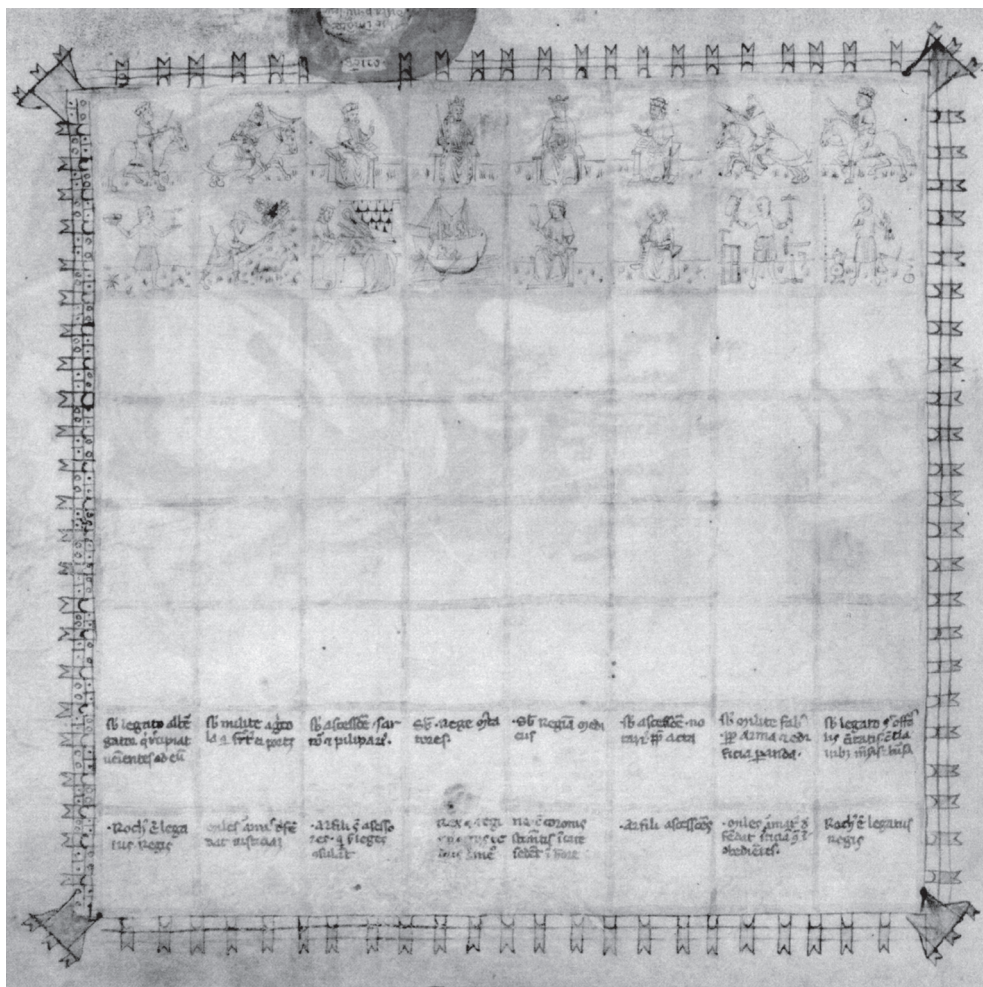
Pisatel poznámky vyjmenovává další tři rukopisy díla, které jsou mu známy. Jeden opis vlastní Benátky, jeden král Robert a jeden pražský kostel. Benátskou kopii nelze dnes identifikovat, ale opisem pro neapolského krále je bezpochyby zmíněný rukopis dnes uložený ve Vatikánské knihovně. Odpovídá tomu i zevrubná charakteristika obsahu. Pro nás je pak důležitý hlavně poslední údaj, jenž hovoří o kopii ve vlastnictví *ecclesia Pragensis*. Ještě ve 14. století tedy Paulinovo dílo vlastnila knihovna pražské kapituly. Tento kodex lze identifikovat v inventáři kapitulního pokladu z roku 1368. Tam se o něm píše jako o nově získaném exempláři, který knihovně věnoval pražský arcibiskup Arnošt z Pardubic († 1364).⁶⁸ Ze záznamu není zřejmé, zda jde o přímý dar, nebo o dědictví z arcibiskupovy pozůstalosti, nicméně

/id352744626 [cit. 2020-11-11]), fol. 442ra–443va; Praha, Knihovna Národního muzea, sign. XVI A 8, fol. 346vb–348ra; Madrid, Biblioteca Nacional de España, sign. Vitr. 25–26. Srov. jejich popis v edici *Paolino da Venezia, Tractatus de ludo scachorum*, s. 65–74.

66) Srov. poznámku na fol. 158rb: *sicut Putheolana cantat ecclesia, cui indignus presum: „O quam felix fuit illa manus impositio, per quam nobis vere lucis claruit cognitio.“ Unde quando Paulus post Petrum inivit Romam, invenit Putheolis christianos.*

67) Bamberg, Staatsbibliothek, Msc. Hist. 4/2, fol. 43v: *Quatuor enim libri reperiuntur. Iste. Alium habet commune Veneciarum, et tertium habuit rex Robertus, per quem librum omnibus ambasiatoribus dicebat condiciones terrarum et regionum earum ac si ibi stetisset, unde de eius sapientia merito mirabantur. Quartum librum habet ecclesia Pragensis.* Cituji podle I. HEULLANT-DONAT, *Entrer dans l'Histoire*, s. 400.

68) Antonín PODLAHA – Eduard ŠITTLER, *Chránový poklad u sv. Víta v Praze. Jeho dějiny a popis*, Praha 1903, s. XXVIII: *Item accrevit liber magnus dictus Hystoria satirica, quem donavit dominus Arnestus archiepiscopus ecclesiae Pragensis.* Za upozornění na tento záznam vděčím Michalu Dragounovi.

Obr. 1: Kresba šachovnice s vyobrazením jednotlivých figur a s jejich charakteristikami. *Tractatus de ludo scachorum*, Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. Vat. lat. 1960, fol. 268v

Druhá řada:

sub legato albergator qui recipiat uenientes ad eum
sub milite agricola qui fructus ei portat
sub ascessore sartor et pilipartus
Sub Rege Mercatores
Sub Regina Medicus
sub ascessore notarius propter acta
sub Milite faber propter arma et edificia paranda
sub legato stat officialis ciuitatis cum clauibus mensis et bursa

První řada:

Rochus est legatus Regis
Miles armis defendat iusticiam
Arfili sunt assessores quod secundum leges consulant
Rex et regina cum coronis et regiis circonstantiis in catedris amicto sedent in honore
Arfili assessores
Miles armatus defendat iusticiam contra inobedientes
Rochus est legatus Regis

o tři roky starší inventář knihu neeviduje. Stejně tak není jasné, jak se dostal do Arnoštova majetku, zda v Itálii, či na pražském dvoře. Je to ovšem tento rukopis v majetku „pražského kostela“, jenž představuje pojitko mezi relativně ukončenou recepcí Paulinova díla ve 14. století a zvýšeným zájmem o jeho texty na dvoře Václava IV. a obecněji ve střední Evropě.

Pochopitelně není možné tvrdit, že zkoumaný šachový traktát byl příčinou opisování celého Paulinova historiografického díla, spíše naopak; jeho šíření bylo především součástí zájmu o kroniku *Satirica ystoria*, která se dochovala ve více rukopisech ze střední Evropy, kde vzbudila čtenářskou pozornost.⁶⁹ Vzhledem k počtu dochovaných opisů zaujme podíl těch, jež vznikly v prostředí dvora Václava IV. a které je možné spojit se vzdělanými církevními hodnostáři. Jedná se o dva rukopisy. První z nich je drážďanský kodex L 7, jehož kolofon datuje opis do let 1408 a 1409 a jako objednavatele identifikuje pražského oficiála a držitele mnoha církevních úřadů Václava Králíka z Buřenic.⁷⁰ Titulární patriarcha akvilejský a pozdější olomoucký biskup byl blízkým rádcem a spolupracovníkem krále Václava, s nímž pravděpodobně také sdílel záliby a literární zájmy.⁷¹

Druhým mužem, který v té době vlastnil opis obdobného Paulinova sborníku (KNM, sign. XVI A 8), byl Adam z Nežetic. Tento svatovítský kanovník a generální vikář pražské diecéze byl pilným sběratelem knih a držitelem knihovny čítající asi 60 svazků, jež posléze odkázal různým církevním institucím.⁷² Součástí jeho sbírky byl i dvoudílný opis Paulinova sborníku, z něhož se zachoval jen jeden díl, obsahující část kroniky a doprovodné texty.⁷³ O osudu tohoto rukopisu po roce

69) Mám zde na mysli již zmíněný krakovský rukopis patřící Janu Długoszovi (Kraków, Biblioteka Jagiellońska, Ms 445) a také kodex olomoucký (Zemský archiv v Opavě, pobočka Olomouc, rkp. CO. 200), který obsahuje pouze univerzální kroniku *Satirica ystoria*.

70) Dresden, SLUB, Mscr. Dresd. L 7, fol. 488v. *Scriptus est iste liber anno domini millesimo quadringentesimo octavo et nono finitus est tercio die ante festum sancti Johannis baptiste per manus Laurentii filii Ja. de Brunna, Prage, ad mandatum honorabilis viri domini Wenceslai, Pragensis et Olomucensis ecclesiarum canonici de Olomucz, tunc temporis officialis curie archiepiscopalis Pragensis et prothonotarii serenissimi regis Wenceslai Romanorum et Boemie nec non licentiatu decretorum. Orate pro eo.* Srov. Franz SCHNORR VON CAROLSFELD, *Katalog der Handschriften der Sächsischen Landesbibliothek zu Dresden II*, Dresden²1981, s. 283–284.

71) K němu srov. Ivan HLAVÁČEK, *Das Urkunden- und Kanzleiwesen des böhmischen und römischen Königs Wenzel (IV) 1376–1419. Ein Beitrag zur spätmittelalterlichen Diplomatie*, Stuttgart 1970 (= Schriften der MGH 23), s. 187–190; Jan ROYT, *Wenzel Králík von Buřenice als Mätzen*, in: *Kunst als Herrschaftsinstrument. Böhmen und das Heilige Römische Reich unter den Luxemburgern im europäischen Kontext*, edd. Jiří Fajt – Andrea Langer, Berlin – München 2009, s. 388–395.

72) Ke knihovně Adama z Nežetic srov. Ivan HLAVÁČEK, *Studie k dějinám českých knihoven v českém státě v době předhusitské II. Některé knihovny soukromé*, in: *Tyž, Knihy a knihovny v českém středověku (Studie k jejich dějinám do husitství)*, Praha 2005, s. 208–251, zde s. 234–251; k uvedenému muzejnímu rukopisu srov. Pavel BRODSKÝ, *Katalog iluminovaných rukopisů Knihovny Národního muzea v Praze*, Praha 2000 (= Studie o rukopisech, Monographia V), s. 240–241, č. 224.

73) Praha, Knihovna Národního muzea, sign. XVI A 8, fol. 1r: *Ista secunda pars Satyrice magistri Ade de Nezetice, decretorum doctoris, archidiaconi Gradicensis in ecclesia...* [zbytek vyříznut]. Následuje vlastnická poznámka roudnických augustiniánů *Liber monasterii Rudnicensis*. Pro popis rukopisu viz Michal DRAGON – Adéla EBERSONOVÁ, *Soupis roudnických a sadských rukopisů*, in: *Ubi est finis huius libri deus scit. Středověká knihovna augustiniánských kanovníků v Roudnici nad Labem*, edd. Michal Dragoun – Lucie Doležalová – Adéla Ebersonová, Praha 2015, s. 331–565, zde s. 459–460. Děkuji Michalu Dragounovi za výpomoc s obstaráním fotografií z tohoto rukopisu.

1414, kdy Adam zemřel, jsme informováni z vícero zdrojů. Kromě zmíněné poznámky v manuskriptu se záznam o Paulinově díle objevuje v Adamově testamentu.⁷⁴ Poslední vůle odkazovala svazky roudnickým augustiniánům, kteří měli za Adama sloužit *anniversaria*. Rukopis se do Roudnice skutečně dostal, jak svědčí poznámka v klášterním nekrologiu, že Adam věnoval konventu *Sathyricam* ve dvou dílech.⁷⁵

Není zřejmé, kde se ztratil kodex obsahující první část kroniky, ale snad může jeho osud naznačit drobný papírový zlomek, který je dnes nalepen na předním přídešti rukopisu Knihovny Národního muzea XVII B 9 (toto umístění je však druhotné, k nalepení došlo až v Národním muzeu). Fragment obsahuje soupis děl, z nichž některá byla nejspíš určena k prodeji, snad během pobytu konventu v exilu, a jiná jsou označena jako svazky k ponechání. Je proto možné, i když by to bylo málo logické, že první díl kroniky byl roudnickými řeholníky zpeněžen.⁷⁶

Zde lze připomenout, že Paulinově kronice nevěnovali čeští badatelé v podstatě žádnou pozornost s výjimkou právě tohoto rukopisu spojeného se jménem Adama z Nežetic coby významného klerika václavské doby. V kodexu byl totiž hledán údajný text kroniky, jež měla vyličit dobu Václava IV., po zběžném prozkoumání a identifikaci díla jako univerzální historie ovšem badatelé na Paulinovu „tuctovou“ kroniku zanevřeli.⁷⁷

Tato studie se zabývá především Paulinovým šachovým traktátem, za pozornost však stojí i recepce jeho kronikářského díla. *Satirica ystoria* představuje jednu ze světových kronik, které byly prokazatelně k dispozici v Čechách v druhé polovině 14. století, přesto jí české badání při hledání možných inspiračních zdrojů jiných děl nevěnovalo pozornost. Otázkou je, zda nemohl mít Paulin vliv na jiného františkána a autora světové kroniky Jana Marignolu, jenž sestavil svůj spis *Chronicon Bohemorum* v padesátých letech 14. století na přání Karla IV., či zda nemohl být právě Marignola tím, kdo v téže době kroniku do českých zemí přinesl. Záznam bamberského rukopisu, který je obtížné zařadit přesněji než obecně do 14. století, je důkazem, že Praha byla jedním z míst, kde se opis sborníku Paulinova díla objevil relativně záhy.

Oba zmíněné bohemikální opisy z doby Václava IV., dráždanský i muzejní, jsou si svým složením velmi podobné. Za textem světové kroniky obsahují pět doplňkových

74) Testament vydal I. Hlaváček, *Studie k dějinám českých knihoven II*, s. 246: *Item librum seuronicam nuncupatam Satirica in duobus voluminibus pergameneis pro religiosis viris dominis preposito, priori et conventui monasterii sancte Marie canonicorum regularium in Rudnicz et ipsorum monasterio habendum eviterne legavit ac dare et assignare voluit et vlt per suos testamentarios, ut ipsi fratres similiter in die obitus ipsius in ipso monasterio faciant unum anniversarium.*

75) Záznam roudnického nekrologia k 28. červenci v rukopise Praha, Národní knihovna ČR, sign. XIX B 3 (digitální faksimile: http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR__XIX_B_3_____2DDW5L8-cs [cit. 2020-11-11]), fol. 96v: *Item obiit honorabilis vir Magister Adam doctor decrethorum, canonicus et archidyaconus Gradicensis in ecclesia Pragensis qui legavit Sathyricam in duobus voluminibus huic monasterio.* Srov. Václav Chaloupecký, *Materiálle k dějinám umění v Čechách. Zprávy v nekrologiu kláštera roudnického*, Časopis Společnosti přátel starožitností českých 15, 1907, s. 101–106, zde s. 104, č. 27.

76) Michal Dragoun, *Paběrky z roudnických a sadských rukopisů*, in: *Ubi est finis huius libri deus scit*, s. 315–328, zde s. 316–319.

77) I. Hlaváček, *Studie k dějinám českých knihoven II*, s. 234; František Michálek Bartoš, *Kronika generálního vikáře Adama z Nežetic*, Časopis Musea království Českého 90, 1916, s. 118–119.

spisů Paulina Minority v tomto pořadí: *De mapa mundi, Provinciale Romane curie, Provinciale ordinis Minorum* (známo též jako *Visitatum Romanam curiam secundum ordinem fratrum Minorum*), *Tractatus de diis gentium et fabulis poetarum* a konečně *Tractatus de ludo scachorum*. Stejně pořadí má také bamberský rukopis, který je s nimi evidentně spojen svým složením.⁷⁸ V čem spočívá atraktivita Paulinova zpracování světových dějin pro čtenáře v pozdně středověkých Čechách, není zcela zřejmé. Pochopitelně hlavní zájem byl zaměřen na spis *Satirica ystoria*, a nikoliv na drobné texty, jež byly také součástí jeho sborníků. Svědčí o tom mimo jiné soudobé označení rukopisů v testamentu či nekrologiu právě jen podle hlavního díla, dokonce i bez uvedení autora.

Poslední rukopis, který zde chceme představit, ovšem uvedené tvrzení poněkud relativizuje. Jedná se o kodex dnes uložený ve Španělské národní knihovně v Madridu, jenž z hlediska textové podoby šachového spisu patří do zmíněné bohemi-kální větve Paulinových opisů. Drobný rukopis je výjimečný hned ze dvou formálních důvodů – obsahuje pouze šachový traktát a také je bohatě vyzdoben patnácti miniaturami, jež se zásadně liší od původního výtvarného programu Paulinových autografů.⁷⁹

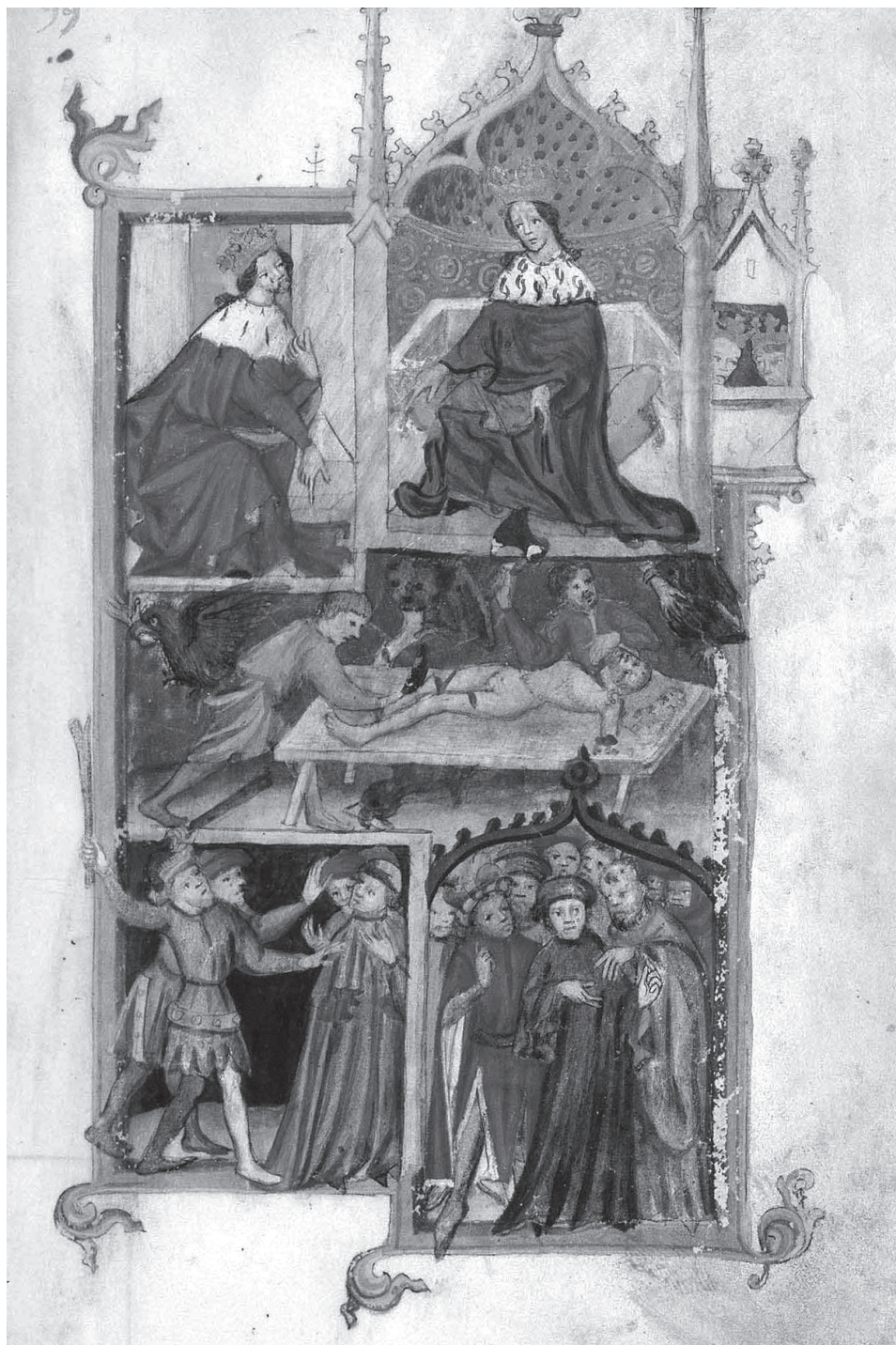
Madridský kodex představuje skutečný interpretační oříšek především pro historiky umění, které již dříve lákala jeho bohatá výzdoba. Rukopis je nejen bohatě výtvarně vypraven, ale také je psán kaligrafickou gotickou minuskulou typu *textus quadratus*, proto relativně krátký text zaplnil přes devadesát stran drobného svazku. Ten není neznámý, i když za jeho obsah je v uměnovědné literatuře bez výjimky mylně považován traktát Jakuba z Cessole. Odborníky pravděpodobně zmátly výpravné miniatury jednotlivých řemeslníků, kteří, jak jsme si ukázali výše, jsou v obou spisech velmi podobně rozděleni.⁸⁰ Jejich vyobrazení představuje 13 miniatur (král, královna, střelec, rytíř, věž a osm různých pěšců – řemeslníků v tomto pořadí: rolník, kovář, notář, krejčí, kupec, lékař, hostinský a městský úředník). Za pozornost stojí úvodní iluminace představující na několika polích příběh o původu šachové hry včetně scény porcování Nebukadnesarova těla (obr. 2).

U takového luxusního rukopisu musíme objednavatele hledat bezesporu v řadách šlechty či vyššího kléru. Stopa v tomto případě vede na dvůr Václava IV., k čemuž vybízí jednak slohová podobnost iluminací s rukopisy z jeho dvora, ale také erby, jež se na miniaturách vyskytují. O jejich určení se pokusil již Josef Krása, který na iluminaci na fol. 14v (obr. 3) identifikoval mezi erby střelu pánů z Kravař, švamberskou labuť či zkřížené ostrve Ronovců, pánů z Dubé a dalších. Krása rovněž zdůraznil analogická výtvarná řešení v iluminacích Mistra Antverpské bible a Mistra Krumlovského sborníku, dobu vzniku zkoumaného rukopisu proto posunul do

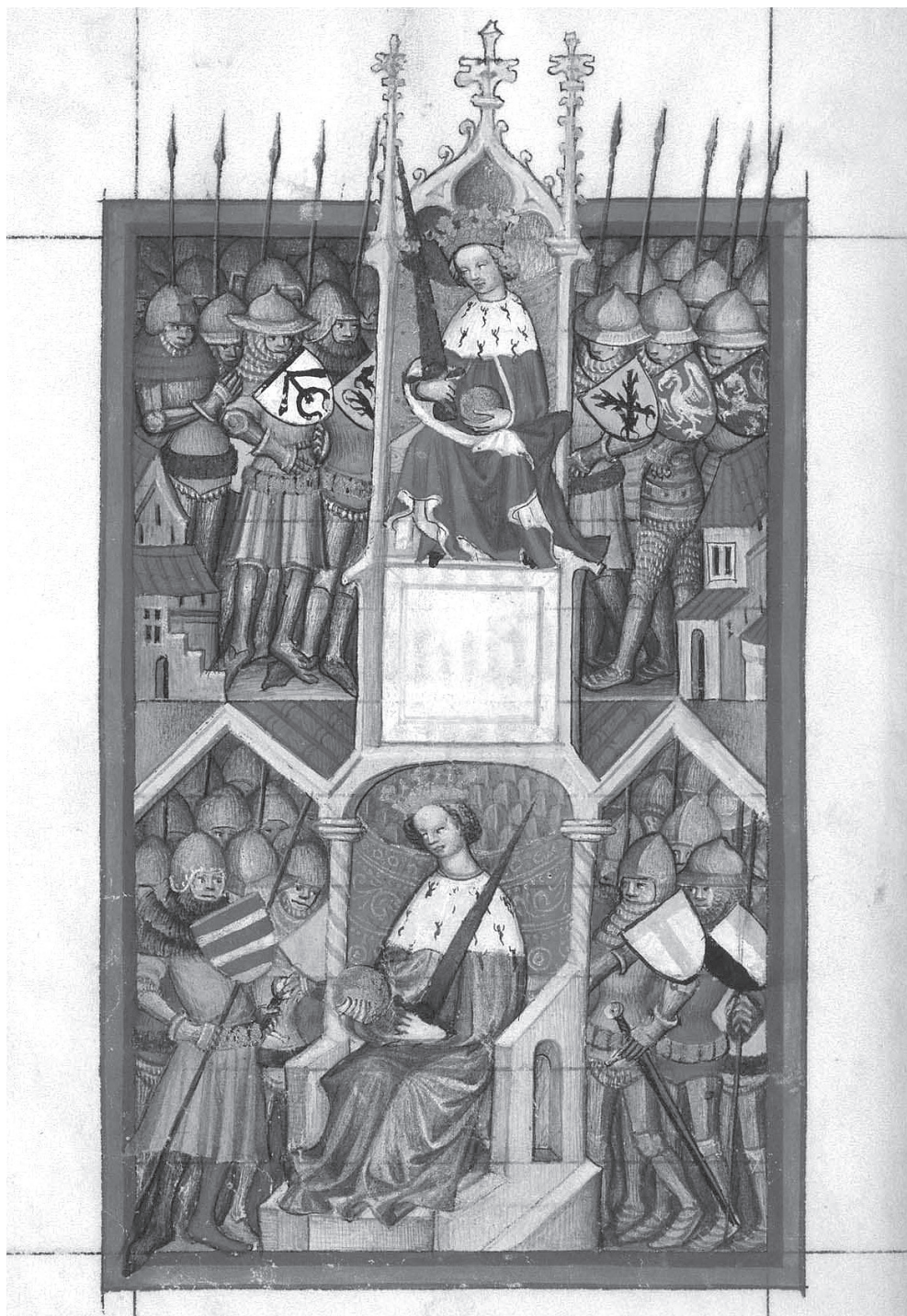
78) Tomu odpovídá i stemma rukopisů šachového textu sestavené Robertem PESCEM, viz *Paolino da Venezia, Tractatus de ludo scachorum*, s. 94.

79) Viz faksimile citované v pozn. 1.

80) Srov. např. Milada STUDNIČKOVÁ, *Mistr Mandevillova cestopisu – dílna. Tractatus de ludo Scacorum (Jacobus de Cessolis, Liber de moribus hominum et officii nobilium sive super ludum scaccorum)*, in: Karel IV. – císař z Boží milosti. Kultura a umění za vlády Lucemburků 1310–1437, edd. Jiří Fajt – Barbara Drake Boehm, Praha 2006, s. 496–497, kat. č. 167.

Obr. 2: Příběh původu šachové hry, Evilmerodach s Joachimem Judským, porcování mrtvého krále Nebukadnesara, filosof Xerxes mezi dvořany. *Tractatus de ludo scachorum*, Madrid, Biblioteca Nacional de España, sign. Vitr. 25–26, fol. 2r

Obr. 3: Iluminace ke třetí kapitole představuje dvě vojska, některé vymalované erby lze spojit s dvořany Václava IV. *Tractatus de ludo scachorum*, Madrid, Biblioteca Nacional de España, sign. Vitr. 25–26, fol. 14v

třicátých let 15. století a uvažoval o jeho moravském původu.⁸¹ Na Krásovu heraldickou interpretaci uvedené iluminace později navázala Milada Studničková, jež dvě černé zkřížené ostrve ve zlatém poli identifikuje s pány z Lichtenburka, z Lipé a Dubé a černou zavinutou střelu ve stříbrném poli pak (s otazníkem) s Hrochy z Mezilesic. Zároveň kodex spojuje s iluminátorem zvaným Mistr Mandevillova cestopisu, a proto jej datuje do let 1430–1440.⁸²

Nejnověji Maria Theisen a Kateřina Horníčková hledají v návaznosti na Karla Stejskala objednavatele v rodě Zmrzlíků ze Svojšína, konkrétně v osobě Petra mladšího Zmrzlíka ze Svojšína († 1462), syna stejnojmenného bibliofila a sběratele rukopisů († 1421). Kniha by podle nich musela vzniknout po roce 1436.⁸³ Na tento rod ukazuje erb (tři červená břevna na bílém poli) vymalovaný poprvé na štítě jednoho z ozbrojenců na fol. 14v a podruhé na fol. 22r, kde je vyobrazen rytíř se znakem Moravského markrabství a s korouhví připomínající zmrzlíkovský erb. Zmrzlík starší byl nejvyšší mincmistr království a dvořan s blízkým vztahem k Václavovi IV., s nímž sdílel zájem o rukopisy. Sám inicioval staročeské zpracování *Trojánské kroniky*, a především si spolu s manželkou Annou z Frymburka objednali iluminovaný kodex s českým překladem bible (tzv. Zmrzlíkova bible, zvaná též Bible litoměřicko-třeboňská, napsaná v letech 1409/1410 až 1414). Tento exemplář je nejen důkazem zájmu o knižní malbu, ale rovněž svědčí o obecném kulturním rozhledu v rodě Zmrzlíků ze Svojšína.⁸⁴ Identifikace objednavatele madridského rukopisu v rodě spojeném s kulturním rozkvětem václavského dvora je přesvědčivá. Pokud ovšem nebudeme plně spoléhat na uměnovědnou dataci práce iluminátora, jeví se možnost bližšího spojení s rukopisy vytvořenými pro Václava IV. jako logické řešení. V tom případě bychom mohli uvažovat spíše o Petru Zmrzlíkovi starším, jenž byl významným kulturním mecenášem, a o dataci do druhého desetiletí 15. století, neboť právě to je doba, kdy bylo Paulinovo dílo v prostředí pražského dvora prokazatelně čteno a opisováno.

* * *

Ze zhodnocení recepce Paulinova díla z celoevropské perspektivy jasně vyplývá, že zájem ve střední Evropě na počátku 15. století, který je možné spojit především s dvorem Václava IV., představuje její významnou kapitolu.⁸⁵ Platí to jak pro

81) Josef KRÁSA, *Studie o rukopisech husitské doby*, Umění 22, 1974, s. 17–50, zde s. 43.

82) M. STUDNIČKOVÁ, *Mistr Mandevillova cestopisu – dílna*.

83) Karel STEJSKAL, *Rukopisy českého původu ve Vatikánu a v Madridu*, Bulletin UHS 14/1, 2002, s. 18–19; Kateřina HORNÍČKOVÁ – Maria THEISEN, *The Bohemian Illustrated Life of Christ. Artistic provenance, iconography and commission of Cod. 485 (Vienna, Austrian National Library)*, in: Art in an Unsettled Time. Bohemian Book Illumination before Gutenberg (c. 1375–1450), edd. Milada Studničková – Maria Theisen, Prague 2018, s. 182–208, zde s. 190–191 a 207. K rodu Zmrzlíků viz Tomáš VELÍMSKÝ, *Páni ze Svojšína. Rod velmožů, pánů a rytířů z povodí Mže*, Praha – Ústí nad Labem 2013 (= Šlechtické rody Čech, Moravy a Slezska 11).

84) Srov. Vladimír KYAS, *Česká bible v dějinách národního písemnictví*, Praha 1997, s. 57–60.

85) Nejpráhledněji I. HEULLANT-DONAT, *Entrer dans l'Histoire*, s. 401, která ovšem neviduje pražský ani madridský rukopis.

Paulinovo dílo jako celek, neboť se opisovalo zejména v podobě výboru z díla sestávajícího ze světové kroniky a z doprovodných textů, tak pro samotné pojednání o hře šachové.

V tomto kontextu je důležité zdůraznit, že bohemikální rukopisy obsahují vedle *Satiriky* také doplňkové texty včetně traktátu o šachové hře, jehož pozdní samostatný iluminovaný opis časově nejspíš ukončuje recepci Paulinova díla ve střední Evropě. Madridský rukopis je nicméně důkazem zvláštního zájmu právě o tento spis a v obecné rovině o šachovou problematiku. Co se týče šachové literatury, není překvapivé, že našla zájemce a čtenáře ve středověkých českých zemích, protože i podle skoupých zmínek můžeme konstatovat, že hra byla v zemi známá a oblíbená.⁸⁶ Svědčí o tom zmínky o šachovnicích a figurkách, jako příklad můžeme uvést dar poselstva řádu německých rytířů, jež králi Václavu IV. roku 1412 věnovalo šachovnici, z níž prý měl velikou radost.⁸⁷ Víme, že také Tomáš Štíttný, který se rozhodl přepracovat do české podoby spis Jakuba z Cessole, vnímal šachovou hru pozitivně, neboť v jednom ze svých děl píše: *Lépe jest spáti neb v šachy hráti, než prázdniiti*.⁸⁸ Hra byla rovněž oblíbeným terčem moralizování. Připomeňme zde jen, že například Štěpán z Kolína ve svém díle *Confessionale* přidává k výkladu o sedmém přikázání stručné poučení o hře v šachy, v němž hru neodmítá, když se hraje pro osvěžení a rozptýlení, ale odsuzuje ji, když se hraje pro zisk a peníze.⁸⁹ Podobně Pavel Židek ve své *Spravovně* pro krále Jiřího neopomněl zmínit šachy v kontextu dalších her, jež králi nedoporučuje z různých důvodů. V případě šachů jde zejména o dlouhý čas trvání hry, který je podle něj ztracený. Obecně hry zbytečně vzbuzují negativní emoce v případě prohry, ale král podle Židka nic nezíská, ani když vyhraje.⁹⁰ Ani Jan Hus, ústřední postava českého reformačního hnutí, šachy neodsuzoval, byt' zpětně vnímal jejich hraní jako slabost.⁹¹

86) Obecné postřehy přináší Čeněk ZÍBRT, *Dějiny hry šachové v Čechách od dob nejstarších až po náš věk. Studie kulturně-historická*, Praha 1888; Wojciech IWAŃCZAK, *Jak grano w szachy w średniowiecznych Czechach?*, in: Ludzie, Kościół, wierzenia. Studia z dziejów kultury i społeczeństwa Europy Środkowej (średniowiecze – wczesna epoka nowożytna), edd. Wojciech Iwańczak – Stefan Krzysztof Kuczyński, Warszawa 2001, s. 453–462; Robert BUBCZYK, *“Ludus in honestus et illicitus?” Chess, Games, and the Church in Medieval Europe*, in: Games and Gaming in Medieval Literature, ed. Serina Patterson, New York 2015, s. 23–43.

87) Ondřej SCHMIDT, *Václav IV., Jošt a Prokop očima italského vyslance. K situaci v lucemburském rodě roku 1390*, Časopis Maticе moravské 137, 2018, s. 3–27, zde s. 20; Johannes VOIGT, *Geschichte der Ballei des deutschen Ordens in Böhmen. Aus urkundlichen Quellen*, Wien 1863, s. 39 [123].

88) *Thómy z Štíttného Knihy naučení křesťanského*, ed. Antonín Jaroslav VRÁTĀTKO, Praha 1873, s. 22. Autor se pravděpodobně inspiroval jedním z důvodů vynalezení šachové hry v latinském textu Jakuba z Cessole, viz *Jacobus de Cessolis, Liber de moribus*, s. 2: *Secunda huius inventionis causa fuit otia evitare*.

89) Otakar ODLOŽILÍK, *M. Štěpán z Kolína*, Praha 1924 (= Husitský archiv 1), s. 12.

90) *M. Pavla Židka Spravovna*, ed. Zdeněk V. TOBOLKA, Praha 1908 (= Historický archiv 33), s. 31: *v šachy přieliš dlúho zmešká mnoho užitečnějšieho, i proto všech lépe nechati, ztratí-li, narazí na své srdce hněv, a bude-li zisk, král nic nezískal*.

91) Václav NOVOTNÝ, *M. Jan Hus. Život a učení I. Život a dílo 1*, Praha 1919, s. 11.

Jak ukazují četné bohemikální opisy traktátu Jakuba z Cessole, zájem o šachovou hru v českých zemích nepolevoval ani v 15. století.⁹² Paulinův šachový traktát obohatil místní povědomí o šachové hře i možnosti jejího použití při alegorickém a symbolickém výkladu společenského uspořádání. Madridský rukopis obsahující jediný samostatný opis tohoto šachového traktátu vůbec je v tomto smyslu dalším důkazem skutečnosti, že Paulin jako autor úspěšně vstoupil do české literární krajiny 14. a 15. století a zanechal zde nezanedbatelnou stopu.⁹³

SUMMARY

The Reception of Paulinus of Venice's Chess Treatise in Late Medieval Bohemia

This study deals with a short chess treatise entitled *Tractatus de ludo scachorum* written by the Franciscan Paulinus of Venice (Paulinus Venetus, around 1270–1344) and its reception in Luxembourg Bohemia. Paulinus, former ambassador of the Venetian Republic and Roman curia and later bishop of Pozzuoli, wrote three successive universal chronicles: the concise *Epithoma*, then the *Compendium* also known as *Chronologia magna* (a world history formed in synoptic columns), and finally an extensive narrative chronicle *Satirica ystoria*. He supplemented his chronicles with short works which include the chess treatise.

The treatise is apparently inspired by the best-selling chess treatise of the same name written by the Dominican monk Jacobus de Cessolis and copied in manuscripts. However, Paulinus's work is substantially shorter and imitates the model text only in one chapter interpreting the allegorical meaning of chess pieces. The remaining seven chapters are very simple, symbolically explaining the game of chess in terms of warfare. The work presents an allegory of the world and its functioning, where the author tries to explain the ideal order of society and the world via the microcosm of the game and rules of chess.

The evaluation of the reception of Paulinus's work from a pan-European perspective clearly shows that after initial interest in 14th century Italy, the second wave of its reception was in Central Europe at the beginning of the 15th century. This can be connected mainly with the court of Wenceslas IV and Prague ecclesiastic dignitaries, and applies both to Paulinus's work as a whole, as well as to the treatise on the game of chess itself. This branch of the tradition also includes the richly illuminated Madrid manuscript (Biblioteca Nacional de España, ms. Vitr. 25–26), the only one containing the chess treatise alone. The style of its decoration, as well as some of its details, suggests a commissioner among the Czech nobility close to King Wenceslas IV. The most likely candidate is Petr Zmrzlík of Svojšín († 1421), a rich nobleman and bibliophile. The Madrid manuscript is further proof of the fact that Paulinus, as the author, successfully entered and made an impression on the Czech literary landscape of the 14th and 15th centuries.

92) O. PLESSOW, *Mittelalterliche Schachzabelbücher*, s. 305–307, 352–359; P. CERMANOVÁ et al., *Přenos vědění*, v tisku.

93) Tato studie vznikla v rámci projektu Grantové agentury České republiky 17-19808S: „Přenos vědění. Osudy čtyř bestsellerů v pozdně středověkých českých zemích“, řešeného ve Filosofickém ústavu AV ČR, v. v. i.